

חיים של תורה, מוסר ומידות טובות,
אמונה ובטחון והשקפה יהודית
נאמנה וטהורה שהנחיל לדורות גדול
מרבצי התורה ומעתיקי השמועה
אדוננו רבנו הגדול מרן ה"אבי עזרי"
רבי אלעזר מנחם מן שך זצוק"ל זיע"א

נקטין
מסורת מאבותינו
מנהג מרביתינו
(עיון ד"ה ע"א וברשי"ש)

בס"ד, גליון ב - פרשת מטות מסעי, ר"ח אב תשפ"ה

העיקרי בזה הוא יראת שמים, שהיא נקנית רק ע"י עמל ויגיעה
וללימוד בספרים המדברים מזה, וכתוב: "נירו לכם ניר ואל תזרעו
אל קוצים", ובלי יראת שמים, כל מה שלומד ה"ז כזרע אל
הקוצים" עכ"ל מרן ז"ל שם.

וכך הוא כותב במכתב שהרבה יש ללמוד ממנו: "ב"ה יום ה',
י"ז בתמוז יהפך לששון ולשמחה. לכבוד היקר עדיו לגדולות
מר... שיחי'. שלום וברכה עד בלי די. הנה זה כמה שלא כתבתי
תשובה על מכתבך, יען שמאוד מאוד אני טרוד ואין עתותי
בידי, למרות רצוני לענות על מכתביו. ובטח תדין אותי לכף
זכות, כי ביום שיש לי שעה פנויה, אני צריך ללמוד ואני צריך
להכין שיעור, ומשם כך תמיד אני דוחה מיום ליום לכתוב אליך
והיום לקחתי לי שעה לענותך. ודעתי אם יש הצעה שהיא
מסכימה שאתה תוכל להמשיך ללמוד בכולל או בשיבת.. או
במקום אחר, כדאי להתעניין בזה, ואז יהיה דעתך פנויה שתוכל
ללמוד במנוחה, ומקצת שבחך אגיד לך בפניך, כי ב"ה יש
לך כשרונות גדולים שתוכל לעלות במעלות התורה, ואי"ה אם
תתמיד בלימודך תוכל למלא תפקיד של ר"מ באיזה ישיבה.

אבל העיקר שתהי' שקוע בלימוד, וביחד עם הלימוד תעלה גם
ביראת שמים, כי אם אין יראה אין חכמה, ומימי לא ראיתי מי
שאין בו יראת שמים, שיודע ללמוד, וכל אילו שנדמה להם שהם
יודעים ללמוד אף שאין יראת שמים בוער אצלם, תדע שכל
תורתם היא מן השפה ולחוץ, ולא בהם חפץ ה' ואין תורתם
אמת. אין להם סייעתא דשמיא, וכלי סייעתא דשמיא אי אפשר
להשיג למעלת התורה כמבואר באבות במ"ח דברים שהתורה
נקנית וכו'. ועל כן אני כותב לך יקירי, חזק בתורה ויראת שמים,
כי זה כל האדם ובזה תצליח.

ואשאר בברכה מרובה". עכ"ל המכתב. ובעוד מכתב כותב מרן
זצוק"ל: "כל ת"ח שאין יראת שמים בוערת בקרבו אינו ת"ח".

שורות אלו נכתבות ערב היארצייט של המשגיח הדגול איש
תבונות הגה"צ רבי חיים פרידלנדר זצ"ל שנלב"ע בכ"ח תמוז

בהפטרת השבוע פ"ב מנביא ירמיהו נאמר: "שמעו דבר ה' בית
יעקב וכל משפחות בית ישראל. כה אמר ה' מה מצאו אבותיכם בי
עול כי רחקו מעלי וילכו אחרי ההבל ויהבלו". ובהמשך: "הכהנים
לא אמרו איה ה' ותפשי התורה לא ידעוני...". בספר "עבד המלך"
מביא את דברי התרגום: "כהניא לא אמרו נדחל מן קדם ה'".
ומביא עוד מספר "פרי צדיק": "הכהנים שהיו עסוקים בעבודה
בבית המקדש, מקום השארת השכינה, היה להם להם לידע את
ה'..." ועי"ש עוד מדברי החפץ חיים ז"ל בפתיחה לאהבת חסד.
בתרגום יונתן מפרש עוד: "ומלפי אורייתא לא אליפו למדע
דחלת" וכותב הרד"ק: "ותופשי התורה, הם החכמים לומדי
התורה, לא ידעוני, שלא למדו התורה לשמה, לקיים מה שכתוב
בה, אלא למודים בפה ולא בלב. זה לא ידעוני - כי המחשבה
הטובה והמעשים הטובים הוא דעתה, לא הלימוד לבד". וב"מגן
אבות" להרשב"ץ האריך לבאר כי ידיעת ה' היינו יראתו ועיי"ש
עוד {ומפורסם מש"כ רבותינו בביאור הפסוק במשלי: "אם
תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנה אז תבין יראת ה' ודעת
אלוקים תמצא. כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה"}.

רבנו הגדול מרן הרב שך זצוק"ל חי כל ימיו ביראת שמים
נוראה, וחרדתו על קיום המצוות וח"ו נדנוד עבירה היתה
כמש כאיש אשר חרב חדה מונחת בין כתפיו כל עת. מכח זה
חי, דיבר וכתב ולימד אין ספור פעמים את היסוד הגדול הזה:
שבלי יראת שמים אין כלום. בהקדמה להוצאה שניה של "אבי
עזרי" קדשים כותב (ביום ט"ז מנ"א תשל"ב) : "ומאחר שכל
כך גדולה היא מעלת התורה, מה גדולה היא חובת הזהירות
שמוטל על האדם להשלים כל תנאיה באופני קנינה, ואם לא
ישלים כל תנאיה, אף אם הוא לומד, אבל אין לימוד זה בכלל
מה שנאמר "כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה", וחלילה הוא
בכלל מה שאמרו חז"ל, 'לא זכה, נעשית לו סם מיתה, ונוח לו
שנהפכה שליתו על פניו, וכו'. ועל זה ידו כל הדוים, כי מי
יאמר זכיתי בזה, ואין על האדם רק להתפלל לה: "יהי לבי תמים
בחקיך למען לא אבוש". וכבר כתבתי במקום אחר, שהיסוד

תשמ"ח בגיל ס"ג שנים. חייו של מורנו המשגיח זצ"ל היו מלאים וגדושים בעשייה רוחנית אדירה ועשירה ואין כאן המקום להאריך בזה. קשר מיוחד היה לו עם הרב שך זיע"א. יש האומרים שדבקו בהרב שך זצוק"ל היתה בפקודת מורו הגדול מרן המשגיח ה"מכתב מאליהו" זצוק"ל. חלק מן הדברים התפרסמו בקונטרס נפלא בשם "ונפשו קשורה בנפשו" בתוך ספר "מתורתו דררבי אלעזר", עיי"ש. מרן הרב שך זצ"ל נתן כמה הסכמות להמשגיח זצוק"ל על ספריו שהוציא וכן כתב לו כמה מכתבים ובהם הוא מדגיש: "ידידי הרה"ג המלא דעת ביראת שמים" ועוד כותב: "וכל הליכתיו בקודש מעיד עליו על גדולתו". אכן אצל רבנו הגדול זיע"א המעלה היותר גדולה היתה יראת שמים הבערת בלב תלמיד חכם.

וכך מספר חתנו החשוב הגאון רבי אברהם ישעי' מן שליט"א מח"ס "פרי אברהם": בשנת תשמ"ו בחודש תמוז, כאשר מורי חותני, הצדיק רבי חיים פרידלנדר זצ"ל, מנהל רוחני דישיבת פוניבז', חלה את חליו האחרון אשר ממנו לא קם, ובשבוע האחרון החמיר מצבו ביותר, עד שכבר לא דיבר ולא הוציא הגה מפיו, נכנסתי אז לבית מרן [הרב שך] זצ"ל, לספר על מצבו הקשה והחמור, ומיד אמר שנלך יחד אל ביתו שליד הישיבה כדי לבקרו ולחזקו, כי כידוע, היתה הידידות ביניהם ידידות של אהבה שאין לתארה, עשרות שנים, ואין כאן המקום לפרט. והנה כשנכנסנו לחדרו, הביע בפני קורת רוח על בואו של מרן הרב שך לבקרו, ובקושי רב הצליח קצת לקום ממקומו לכבודו של רבינו מרן זצ"ל. ועתה אספר את גדולת וחכמת מרן הרב שך, שמצא את הדברים הנכונים בעת קשה כזו, כאשר הכל, ואף מו"ח זצ"ל, ידעו שימיו ספורים, ובמה אפשר לחזק במצב נורא כזה?

וזכרני כמו היום, את הדברים במעמד הנורא הזה, שמרן פתח ואמר דברי קודש אלוקים חיים:

'שאדם מישראל באשר הוא, ובכל מצב שהוא נמצא, ואף כאשר אינו יכול לדבר מכל סיבה שהיא, ואינו יכול להגות ולעמול בתורה, ואינו יכול אפילו להתפלל ולבקש מאת הקב"ה דבר - מכל מקום עדיין יש לו אפשרות לחטוף ולקיים מצוות רבות בלא סוף'. 'ומה הן המצוות שהוא יכול לקיים בשעה קשה כזו?' הוסיף והמשיך מרן זצ"ל, 'הנה יושב האדם ליד החלון [כי מו"ח זצ"ל ישב אז בשעת הביקור ליד החלון שבחדרו], ורואה

את העצים הגדולים בחוץ, וכן את השמש וכל הבריאה והיקום, הרי בכל רגע ורגע הוא יכול לחשוב: מי ברא אלה אם לא הקב"ה, אשר הוא הבורא והוא היוצר, והוא ורק הוא מקיים את הבריאה, ומתמלא ליבו באהבת ה'. הרי בכל מחשבה ומחשבה כזאת, הוא מקיים מצוות רבות לאין ערוך, והן מצוות האמונה בהקב"ה ומצוות ייחוד השם ומצוות אהבת ה', ושכרן הוא לאין ערוך ואין קץ. וכל זה בלא שום טירחא ובלא דיבור או עשייה, ורק במחשבה גרידא הוא מקיים רצון השם בכל רגע ורגע'. וכה המשיך מרן: 'הרי אף כשחושב האדם על עצמו, כל רמ"ח איבריו ושס"ה גידיו הם בבחינת מבשרי אחזה אלוק'. הבריאה המופלאה, איך רואה, ושומע, וחושב. והרי שוב ושוב הוא מקיים מצוות רבות לאין תכלית'. וראינו כמה אורו עיניו של מורי חמי הגאון הצדיק, אחרי דברים אלה. וכמה גדולה החכמה לומר דברים כאלה לאדם גדול וצדיק שנמצא במיטת חליו וימיו ספורים. וכמה אבהות ומחשבה על הזולת ראינו בשעה זו, כמה רצה מרן זצ"ל לעודד ולחזק כל כל אדם באשר הוא, ובוודאי את מקורביו החביבים והיקרים לו מאד". ודרך אגב, כשהלכנו (בדרך לביתו) אמר מרן זצ"ל על עצמו, כמה הוא מזדקן והולך וכוחותיו אין עמו, ולכאורה היה צריך להיות הסדר הפוך: קודם להזדקן ואחר כך להיות צעיר, שאז היה מעריך את השנים הצעירות יותר ומנצל כדבעי. עכ"ד ופוק חזי מאן קמסהיד מרן זצוק"ל, שבכל שנותיו הצעירות עמל ויגע במסירות נפש בכל כוחותיו בתורה ויראת שמים וכו' וכו', ואעפ"כ אמר על עצמו, שאילו היה הפוך, היה מנצל יותר ויותר את השנים הצעירות, ומה נאמר אנו אזובי הקיר". עכ"ד דברי הגרא"י מן שליט"א.

אנו נמצאים גם ערב יום היארצייט של מורנו ורבנו הגדול ריש"א דגלותא, גדול הפוסקים ונזר השקדנים, שבחו מי ימלל, שכל התורה כולה כפשוטו ממש, היתה ברורה וחקוקה במוחו בעיון ובבהירות, אשר אין בכוח אנוש בדורנו להשיג ה"ה רבן של כל בני הגולה מרן הרב אלישיב זצוק"ל זיע"א.

מרן הרב אלישיב זצוק"ל כשהיה מדבר וכששאלוהו על גדולתו וסוד כוחו של מרן הרב שך זצוק"ל, היה אומר בזה"ל: "נתנו לו כוחות מיוחדים, כי הוא היה עבד נאמן להקב"ה מקטנותו ועד זקנותו. כל חייו הוא עשה בדיוק מה שהקב"ה דורש מהאדם לעשות, ממילא הוא קיבל את כל מה שמובטח לעושי רצונו של מקום". "הרב שך היה מעל

כולם. הוא היה מרומם מעל כל בני דורו שכן הוא עשה מה שהם לא עשו...". ועוד אמר מרן הרב אלישיב זצוק"ל: "ראשית יש לדעת, שאי אפשר לעמוד על גדולתו, שכן איננו גדולים מספיק להבין אפס קצהו, אולם יש להעביר לדורות הבאים, כי היה עמנו איש קדוש מורם מעם שחי עמנו... עד עתה איננו מסוגלים באמת לדעת מפני מה זכינו לאדם גדול שכזה בדור יתום כשלנו..., אולי מפני שהדור שלנו היה זקוק לשמירה מיוחדת...". ועוד אמר: "מזה אתם מתפעלים, מרוח הקודש של הרב שך?... אני חושב שהדרגה הגבוהה שלו היא בכך שהוא לא הסיח דעת מהקב"ה! - שהוא לא ביטל לרגע ממחשבתו מה התורה רוצה ממני. כל חייו הוא חשב כיצד אוכל לעשות את רצון ה' בכל רגע רגע מחיי". עכ"ד מרן הרב אלישיב זיע"א על הרב שך זיע"א.

זה עתה יצא לאור ספר מיוחד במינו, שחיברו איש מיוחד, מיחידי סגולה בדורנו בכמה מישורים, הרב הגאון הצדיק הרב מאיר פדידה שליט"א. שם הספר מעיד על תוכנו, (אבל לא מספיק על עוצמתו): "על רגל אחת - עם כליה אחת - ותמיד ה' אחד". ספר מחזק ומלמד מאד שראוי וכדאי לכל יהודי לקרוא. אך ברשותו של המחבר הצדיק שליט"א מועתק פה ב' סיפורים מופלאים מהפרק הראשון בספר - שבו הוא מספר על שנותיו הצעירות - אחד על מרן הרב שך זצוק"ל ואחד על המשגיח רבי חיים פרידלנדר זצוק"ל וכך הוא כותב (הושמטו קטעים שלא מפריעים להבנת הסיפורים). "ישנם דברים שהערכתם האמיתית מתגלה רק בדיעבד, לאחר שאדם זוכה בעצמו לעמוד בכובע המחנך ולהבין את גודל האחריות והחכמה שנדרשת בליווי צעירים בדרכם. כך היה גם ביחס לרבנותי.. אך בכל הקשור לדרכו החינוכית הייחודית של המשגיח הדגול רבי חיים פרידלנדר זצ"ל, אני מרגיש צורך עז לשתף כבר בשלב זה.

אני זוכר את המקרה ההוא בבהירות כאילו התרחש רק אתמול... אחד מהמלמדים בתלמוד תורה ("תורת אמת") לא מצא חן בעינינו, קבוצת ילדים שובבים... ארגנו מעין 'מחאה' קטנה... ואני בין ראשי המארגנים אבל 'מאחורי הקלעים'... אך רבי חיים פרידלנדר זצ"ל לא היה אדם שאפשר לעבוד עליו בקלות. הוא היה בעל חוכמה ותבונה עמוקה, ומיד עלה על כל פרטי המעשה, הבין בדיוק מה התחולל שם ומי עומד מאחורי הדברים.. באופן חד ומהיר הוא הגיע למקום ההתרחשות ו'עצר' את ההגנה

הספונטנית, תוך שהוא מכריז בפני הילדים המופתעים להיכנס מיד חזרה אל הכיתה - "יש לי משהו חשוב לומר לכם" הכריז בקול סמכותי. הוא עשה זאת משתי סיבות עיקריות. הראשונה, כדי לייסר אותנו קצת בשבטים, להעביר לנו מסר חינוכי נוקב. ככלות הכל, הגיע לנו לקבל מעט על הראש. אבל הסיבה השנייה הייתה טמונה בעומק חכמתו החינוכית - הוא רצה 'לטמון פח' למארגני המרד הקטן... הכיתה כבר התכנסה בשקט, כל התלמידים יושבים במקומותיהם המיועדים, ואני שרצתי עדיין נסער סביב הבניין... הבנתי שכל חברי לכיתה כבר בפנים וממתנים.. פתחתי את דלת הכיתה בסערה.. רבי חיים פרידלנדר זצ"ל הסתכל עלי במבט חודר ונוקב, מתבונן בי בעיון רב... "אתה יודע למה אני נמצא כאן?" הוא שאל בקול חמור סבר, ללא שמץ של חיוך על פניו. השבתי בחיוב, בהכנעה. לא היה טעם להכחיש את מעורבותי. "שב במקומך", ניתנה ההוראה הקצרה והתקיפה. וכאן, רבי חיים פתח את פיו והעניק לנו סיטרה מצלצלת, סיטרה מטאפורית כמובן, אך בעלת עוצמה חינוכית אדירה.

גם היום, יותר מארבעים שנים לאחר אותו אירוע, אני לא שוכח את דבריו המרטיטים, שחדרו לכולנו עמוק עמוק אל תוך הלב. איש לא פצה פה. כולם הקשיבו בדריכות, מרותקים למילותיו, והתמלאו בתחושת בושה עמוקה על מעשיהם.

"תארו לכם", פתח רבי חיים את דבריו בשקט אך חודר, "מה קורה לרב'ה שלכם, המלמד המסור, כשהוא חוזר הביתה בסוף היום הלימודים. אשתו היקרה מסתכלת עליו ורואה שהוא עצוב ומדוכדך. היא איננה מבינה את פשר הדבר. 'מה קרה לך היום?' היא שואלת בדאגה. 'מה עשו לך התלמידים?'. היא נחרדת לשמוע על מצבו. והוא המלמד, כל כך מתבייש ופגוע עומק בנפשו. הוא יספר לה בצער רב, כיצד קבוצת ילדים, תלמידים שלו, ארגנו לו הפגנה, קראו קריאת גנאי, צעקו צעקות של חוסר זלזול וחוסר כבוד. הילדים הקטנים שלו, שמחכים לו בבית בשמחה יסתכלו עליו בפליאה, 'אבא למה אתה עצוב כל כך?' 'למה אתה לא שמח כרגיל?'. והם לא יבינו את הסיבה לעצבותו. הם לא יאמינו שאפשר דבר כזה. 'ילדים חרדים שלומדים את התורה הקדושה, יכולים להתנהג בצורה כזו?' 'היתכן דבר כזה?' והוא המלמד, אין לו מה לענות להם, הוא נותר חסר מילים מרוב בושה וצער. אוי לנו, שכך קרה, שאנחנו גרמנו לכזה צער למלמד שלנו".

כמעט כל הילדים בכיתה היו על סף בכי. כולנו התביישנו עמוקות במעשה הטפשי שעשינו, והעיקר, המסר העוצמתי של מילותיו של רבי חיים, שנאמרו בקול תקיף אך שקט, וחדר אל הנשמה, נחרתו לנו עמוק בלב באופן שאין לו אח ורע. זה היה חינוך אמיתי, חינוך שנוגע בנשמה ומשאיר חותם עמוק לכל החיים. הוא שלח את כולנו הביתה באותו יום מוקדם מהרגיל, ממש באמצע שעות הלימודים, בשעות הצהריים המוקדמות. כולנו הגענו הביתה והתביישנו כל כך במעשינו, עד שלא היה לנו את האומץ לספר להורינו מה בדיוק קרה על מה ולמה...

סיפור נוסף שחקוק עמוק בזיכרוני, ושלדעתי ראוי להתעכב עליו מעט כדי ללמוד לקחים חשובים, התרחש בתקופה בה למדתי בישיבה קטנה.. היה מקרה שנהגתי לא כשורה, במעשי שובבות מול בחור מרקע חסידי, שלמדו אז הרבה בישיבה... זה קרה בשבת אחר הצהריים, הבחור הנפגע התעצבן מאד (ובצדק גמור) ובתגובה לתסכולו, הוא החליט ללכת ישירות אל המשגיח של הישיבה ולקבול בפניו על המעשה הלא ראוי שעוללתי לו... המשגיח של הישיבה היה תלמיד חכם בעל שיעור קומה, איש מאוד מסודר, ומקפיד על כל פרט, מעין 'יקה' מסוגן בהליכותיו ובדקדקנותו. הוא קרא לי אליו לחדרו ובאותו מעמד העניק לי 'לטיפה' רצינית, תוך שהוא מטיף לי בחומרה של מעשי...

אני כנער צעיר ורגיש, נפגעתי מאוד מהדברים שנאמרו לי ומהסטירה המצלצלת, ובתגובה פשוט ברחתי מהישיבה. לאיפה ילד בני ברק שובב ויוזמתי יכול לברוח בצהרי שבת קודש? בלי לחשוב הרבה החלטתי שאני הולך אל הרב שך זצ"ל, לא פחות ולא יותר.

הגעתי אל ביתו של הרב שך, והשתדלתי שאצטלל ה'קורבן' תהיה מושלמת ככל האפשר. אני מתייצב בפניו, כשאני כולי שטוף בדמעות וגיהוקים דרמטיים. הרב שך פותח את דלת ביתו ומגלה לפניו ילד כבן 14 בוכה ונסער. השעה כבר מתקרבת לזמן סעודה שלישית של שבת, אך למרות זאת, הרב שך מכניס אותי אל ביתו ומשיב את נפשי המובהלת, ומרגיע אותי במילים חמות, שואל בנימוס בשלומי, ומנסה להבין מה בדיוק קרה לי ולמה אני נסער כל כך. כשאני נרגע מעט ומצליח לדבר בצורה ברורה,

הוא מציע לי להצטרף אליו לסעודה שלישית הצנועה של חלה יבשה וסרדינים, וכך, תוך כדי שאני, מאיר פדידה הצעיר והנרגש וגדול הדור הרב שך בכבודו ובעצמו סועדים יחדיו את סעודת השבת המיוחדת הזאת, אני מספר להרב שך על התקרית עם המשגיח ועל "הסטירה" שקבלתי ממנו המילולית והפיזית.

מה שהיה יפה במיוחד באותו שיחה היא, שהרב שך, בחוכמתו הרבה, כביכול לא נתן לי 'לספר' לשון הרע על המשגיח. הוא הקפיד שהכל ייאמר בעקיפין וברמזים, ועצר אותי בעדינות בכל פעם שהתחלתי לדבר באופן ישיר וביקרתי מדי על המשגיח. היה בגישה הזו משהו מרגיז מצד אחד, משום שרציתי לפרוק את תחושותי, אבל מצד שני היה בה גם משהו מאוד מרגיע ומכוון. זה היה סוג של חינוך עדין ומשמעותי. שיעור חשוב כיצד להתמודד עם תחושות קשות וסערות רגשיות שגעשו בקרבי. הוא הכין לי כוס תה חם ומתוק, ובמעשה פשוט זה חימם את ליבי, תרתי משמע (גדול הדור מכין לי תה אישי, מי היה מאמין) ולאחר מכאן ביקש ממני להתלוות אליו לתפילת מעריב בישיבה. לאחר תום התפילה, הוא קרא לאחד מהבחורים הקרובים אליו, וביקש ממנו בנוכחותי לקבוע איתי חברותא קבועה ללימוד משותף, בתמורה לכך שאסכים לחזור אל הישיבה ולא להישאר בבית כעוס ועצוב. הסכמתי מיד להצעה המרגשת. החברותא הזו אכן החזיקה מעמד תקופה ארוכה מאוד, והייתה לי לעזר רב בצמיחתי הרוחנית.

אבל מה שיותר מדהים ומפתיע בסיפור הזה, הוא שכעבור שבוע בלבד, הגיע המשגיח בעצמו וביקש ממני סליחה בפני כל תלמידי הישיבה, והתנצל על האופן שבו נהג כלפיי. אין לי ידיעה ברורה ומוצקה בעניין, אך אני בטוח כמעט לחלוטין שהרב שך, בכבודו ובעצמו, שוחח איתו על התקרית, וגרם לו להבין את חומרת הדברים ולנקוט בצעד האצילי הזה של בקשת סליחה בפומבי.

כאלה היו גדולי ישראל באמת. 'מחנכים' אמיתיים בכל רמ"ח איבריהם ושס"ה גידיהם, אנשים שחיו ופעלו מתוך תחושת אחריות עמוקה לדור הצעיר ולחינוכו.